

FILOSOFIE EN DE VERDUISTERING VAN HET VERSTAND

RENÉ VAN WOUDEBERG

De apostel Paulus spreekt in één van zijn brieven over ‘de verduistering van het verstand’ — een verduistering die het gevolg is van zonde.¹ In het werk van een groot aantal filosofen uit de westerse filosofische traditie heeft dit woord van Paulus op een of andere wijze weerklank gevonden. Bij Augustinus, Anselmus, Thomas van Aquino, Jonathan Edwards, Kierkegaard, John Henry Newman en Franz von Baader bijvoorbeeld, en in ons land bij Abraham Kuiper en Herman Dooyeweerd, vindt men reflecties over de noëtische gevolgen van de zonde.² Deze denkers hebben de noëtische doorwerking van de zonde onder meer aangewezen in de volgende verschijnselen:

- (a) dat mensen allerlei onware gedachten hebben
- (b) dat onze kenvermogens lang niet altijd naar behoren functioneren, zoals onder andere blijkt uit geheugenzwakte, misperceptie en foutief redeneren
- (c) dat mensen het vaak onderling oneens zijn.

In dit artikel wil ik onderzoeken hoe deze thematiek is verwerkt door Herman Dooyeweerd, wiens streven het steeds is geweest een ‘christelijke wijsbegeerte’ te ontwerpen. Ik wil het echter niet alleen hebben over de noëtische gevolgen van de zonde, maar ook over de noëtische gevolgen van wat het christendom ‘de verlossing’ noemt.

Maar eerst wil ik enkele opmerkingen vooraf maken. (1) Onder ‘zonde’ versta ik in dit artikel *datgene wat tegen God, d.w.z. tegen Gods woord en wil, ingaat*. En een mens kan zowel in zijn uitwendig zichtbare handelingen zondigen als in zijn voor anderen onzichtbare denken. Moord en misleiding zijn zonde, omdat ze tegen Gods woord en wil ingaan. Hetzelfde geldt voor het in het denken vergoddelijken van wat geschapen is; ook dat gaat in tegen Gods woord en wil.

(2) Onder ‘verlossing’ versta ik het heilsgebeuren dat naar christelijke opvatting zijn brandpunt heeft gekregen in het leven, lijden, sterven en de opstanding van Christus. Over de verlossing kan men denken als een medicijn tegen de ziekte die zonde heet.

(3) In wat nu volgt wil ik ingaan op hetgeen Dooyeweerd zegt over de noëtische gevolgen van zonde en verlossing. Nu wil ik reeds hier opmerken dat Dooyeweerd iets aan de orde heeft gesteld dat bij zijn voorgangers niet, of

---

¹ *Efeze* 4: 18; vgl. *Romeinen* 1:21 waar gesproken wordt van de verduistering van het hart.

² Zie hiervoor René van Woudenberg, ‘Over de noëtische gevolgen van de zonde’ (*Nederlands Theologisch Tijdschrift* [52] 1998, pp.225-240.) Recentelijk is dit thema weer opgenomen door Alvin Plantinga in zijn boek *Warranted Christian Belief* (Oxford: Oxford University Press, 2000).

althans niet op dezelfde wijze, aan de orde kwam. Ik bedoel dit: Dooyeweerd heeft gepoogd de doorwerking van zonde en verlossing *in het theoretisch*, of meer in het bijzonder *in het wijsgerig*, denken te traceren. Hij gaat daarmee in zekere zin verder dan het aanwijzen van de verschijnselen (a), (b) en (c).

Dit artikel is als volgt opgebouwd. Allereerst geeft ik aan hoe en waar volgens Dooyeweerd de zonde zich manifesteert in het theoretisch of wijsgerig denken (sectie 1). Vervolgens zal ik onderzoeken hoe volgens hem dat denken verlost kan worden; hier speelt de notie van 'christelijk grondmotief' een centrale rol (sectie 2). Tenslotte zal ik ingaan op Dooyeweerds oordeel over het waarheidsgehalte van dat denken dat niet gemotiveerd wordt door het christelijk grondmotief (sectie 3).

1. *De zonde in het theoretisch denken*

Hoe en waar werkt volgens Dooyeweerd de zonde nu door in het theoretisch denken? Teneinde daar zicht op te krijgen, moet een centrale notie uit zijn filosofie, namelijk 'modaal aspect' geïntroduceerd worden. De geschapen werkelijkheid vertoont, zegt Dooyeweerd, een grote verscheidenheid van modale aspecten: het zijn de aspecten van getal, van ruimtelijkheid, van beweging, van organisch leven, van emotioneel gevoel, van logische onderscheidenheid, van historische cultuurontwikkeling, van symbolische betekenis, van omgang en verkeer, van economische waarde, van esthetische harmonie, van recht, morele waarde en geloofszekerheid. Meer concreet zegt Dooyeweerd dat elk individueel ding al deze aspecten heeft. Een appel, bijvoorbeeld, heeft een aantaligheidsaspect omdat het kwantificeerbare elementen heeft, zoals: één steel en, laten we zeggen, zeven pitten. Maar die appel heeft ook een ruimtelijk aspect, hij heeft namelijk een ruimtelijke vorm en neemt een bepaalde plaats in de ruimte in. Ook heeft hij een fysisch aspect, hij is immers opgebouwd uit fysisch materiaal. Voorts heeft de appel een biotisch aspect: hij is het resultaat van een groeiproces. Maar daar blijft het niet bij. De appel heeft ook een talig aspect: we kunnen met behulp van woorden over die appel spreken. Voorts heeft hij een economische waarde (en daarmee een economisch aspect), is hij iemands eigendom (en heeft dus een juridisch aspect), etcetera.³

Dingen hebben dus vele aspecten en deze aspecten vormen de onderzoeksvelden van de verschillende vakwetenschappen, zoals de wiskunde, de natuurkunde, de biologie, de psychologie, etcetera. Elk van de wetenschappen beschouwt de wereld en de objecten daarin onder één van haar aspecten.⁴

³ Deze summier aanduidingen maken duidelijk dat de appel de verschillende aspecten op verschillende manieren 'heeft'. Hij heeft het aantaligheids-, ruimte, fysische en biotische aspect op een 'subjectieve' manier, het talig, economisch en juridisch aspect daarentegen op 'objectieve' manier. Dieren en artefacten hebben andere verzamelingen van aspecten op subjectieve, resp. objectieve manier.

⁴ Dooyeweerds opvattingen over modale aspecten zijn zeker niet zonder problemen. Zie daarvoor mijn 'Aspects and functions of individual things' (*Philosophia Reformata* 68 (2003) pp. 1-13). In het kader van de vraagstelling van dit artikel kan aan die problemen echter zonder bezwaar worden voorbijgegaan.

Als er nu vele aspecten zijn, rijst de vraag hoe deze zich tot elkaar verhouden. Hierover schrijvend gebruikt Dooyeweerd veelvuldig het volgende beeld: de aspecten zijn te vergelijken met het kleurengamma dat zichtbaar wordt wanneer een ongebroken lichtstraal op een prisma valt. De kleuren-diversiteit komt voort uit de eenheid van de ongebroken lichtstraal. In Dooyeweerds eigen woorden:

Het zonlicht breekt door het prisma voor het oog uiteen in de bekende zeven kleurengamma's. Alle kleurengamma's zijn in zich zelve onzelfstandige brekingen van het ongebroken licht, en geen dezer kleurengamma's kan als integraal der kleurendifferentiëring worden aangemerkt. Voorts: geen der zeven kleurengamma's is in het spectrum buiten de samenhang met de overige bestaanbaar. En onderschep het ongebroken licht en het gehele kleurenspeel vervliegt in het niets.⁵

In dit citaat komen drie verschillende ideeën naar voren. Ten eerste dat zoals de kleurengamma's brekingen zijn van het ongebroken licht en aldus een diepere eenheid en eenzelfde oorsprong hebben, zo ook de aspecten brekingen zijn van iets.⁶ Ten tweede dat zoals geen van de kleurengamma's de 'integraal', of zoals Dooyeweerd elders zegt, de oorsprong, van de kleurdifferentiëring is, zo is geen enkel aspect de oorsprong van de overige aspecten. En ten derde dat zoals de kleurengamma's slechts kunnen bestaan in onderlinge samenhang, zo ook de aspecten slechts in samenhang kunnen bestaan.

Stel nu eens dat iemand de onderscheiden aspecten der werkelijkheid gaat onderzoeken, zonder dat hij weet of erkent dat de modale diversiteit uit een 'eenheid' is voortgekomen op een manier die analoog is aan iemand die niet weet dat de kleurengamma's zijn voortgekomen uit het ongebroken licht. Wat zal zo iemand dan gaan denken? Volgens Dooyeweerd dit: hij zal (om in het beeld te blijven) gaan denken dat één van de kleuren de oorsprong is van alle overige.⁷ Hij zal de kleurnuance die hem het meest treft tot uitgangspunt nemen en de overige als verschillende schakeringen van die éne kleur beschouwen. En dit betekent natuurlijk een serieuze miskennis van de kleurenwerkelijkheid, want zo liggen de verhoudingen tussen de kleuren nu eenmaal niet. Rood is niet de oorsprong van de overige kleuren, noch zijn de overige kleuren schakeringen van rood. Wie toch zo denkt 'verabsoluteert' één van de kleuren, om Dooyeweerds karakteristieke terminologie te gebruiken.

Nu is dit alles wel suggestief maar vooralsnog toch niet meer dan dat. Waar komt dit meer in concreto op neer? Hierop: in het theoretisch denken geschiedt het steeds weer opnieuw dat mensen een bepaald aspect van de werkelijkheid voor de volledige werkelijkheid uitgeven, dat wil zeggen 'verabsoluteren', en alle andere aspecten gaan opvatten als verschillende openbaringswijzen van dat ene verabsoluteerde aspect. Heel pregnant komt dat tot

⁵ Herman Dooyeweerd, *De Wijsbegeerte der Wetsidee* band I (Amsterdam: Paris, 1935) p. 66. Hierna wordt dit werk aangehaald als *WdW*.

⁶ De vraag *van wat* de aspecten dan brekingen zijn, valt buiten het bestek van dit artikel.

⁷ Herman Dooyeweerd, *Vernieuwing en Bezinning* (Zutphen: van den Brink, 1963) p. 39. Dit werk wordt in het vervolg aangehaald als *VB*.

uitdrukking in de verschillende –ismen in de filosofie, zoals: fysicalisme, biologisme, psychologisme en historisme. Als hedendaags voorbeeld van zulk een verabsolutering kan de sociobiologie dienst doen. Sociobiologen streven er naar om al het ‘sociale gedrag’ van mensen, dus ook dat gedrag dat we ‘moreel handelen’ noemen, maar ook partnerkeuze, alsmede kunst, humor, wetenschap, literatuur en religie, te begrijpen en te verklaren in een biologisch kader. Of meer specifiek: het doel is hier om al deze menselijke gedragingen en uitingen te begrijpen en te verklaren in evolutionair perspectief, waarbij een gedraging als ‘begrepen of verklaard’ geldt wanneer is geëxpliciteerd dat en op welke wijze die gedraging bijdraagt aan het reproductieve succes van de mens, dat wil zeggen wanneer is aangegeven op welke wijze een organisme dat die gedragingen vertoont een grotere kans heeft dat zijn genetisch materiaal in toekomstige generaties gerepresenteerd zal zijn.⁸ Hier wordt, zou Dooyeweerd zeggen, het biotische aspect verabsoluteerd.

Een ander voorbeeld van een verabsolutering is het fysicalisme, dat de gehele wereld beschouwt als fysisch materiaal in beweging. Het fysicalisme (of materialisme) kan men beschouwen als een onderzoeksprogramma dat gericht is op het geven van verklaringen van allerhande fenomenen in termen van fysisch materiaal in beweging. Gedachten en gevoelens, intenties, betekenis, moraal enzovoorts, voor dit alles wordt getracht een fysische verklaring te geven.⁹ Hier wordt, in Dooyeweerds terminologie, het fysisch aspect verabsoluteerd.

Zoals gezegd, de geschiedenis van de filosofie heeft nog meer verabsoluteringen te zien gegeven. Ik hoef dat niet met verdere voorbeelden te illustreren om duidelijk te kunnen maken wat Dooyeweerds diagnose is van al deze –ismen: *het zijn openbaringen van zonde in het denken*. Waarom van zonde? Omdat verabsolutering in feite een vorm van *vergoddelijking* is van een geschapen aspect. En het is een vergoddelijking omdat één aspect tot de *oorsprong* wordt verklaard van al het overige, waardoor de ware oorsprong, God, wordt miskend. In Dooyeweerds eigen woorden: “Zodra een afgodisch grondmotief beslag op ons krijgt, drijft dit ons denken tot verabsolutering van het betrekkelijke, tot vergoddelijking van het geschapene. Daardoor gaan valse religieuze voor-oordelen onze blik op de structuur der werkelijkheid verduisteren” (VB 40).

Bij wijze van samenvatting: zonde manifesteert zich in het theoretisch denken waar één aspect wordt verabsoluteerd en tot grondnoemer van alles wordt gemaakt. Want verabsolutering is een vorm van vergoddelijking. En vergoddelijking van iets schepselmatig is zonde.

⁸ Ik denk hier aan het werk van E.O. Wilson, Richard Alexander, Richard Dawkins en vele anderen. Zie John Cartwright, *Evolution and Human Behaviour* (London: MacMillan, 2000); Janet Radcliffe Richards, *Human Nature after Darwin* (London: Routledge, 2000).

⁹ Zie Paul K. Moser (ed.), *Contemporary Materialism* (London: Routledge, 1997).

2. *Verlossing van het wijsgerig denken*

Er is dus zonde in het wijsgerig denken. Maar er is, volgens Dooyeweerd, ook verlossing. Om te kunnen zien hoe die verlossing in zijn werk gaat, moet ik een andere centrale notie uit Dooyeweerds denken introduceren, namelijk die van 'religieus grondmotief'.

Dooyeweerd gaat ervan uit dat elk denken dat de naam 'wijsgerig' waard is, gemotiveerd wordt door bepaalde diepgaande overtuigingen die uiteindelijk religieus van aard zijn. Dat die overtuigingen 'uiteindelijk religieus van aard zijn' houdt in dat ze betrekking hebben op wat voor 'ultiem' en 'absoluut' wordt gehouden en dat ze niet meer redelijk of theoretisch verantwoord kunnen worden. Zo is het fysicalisme dat stelt dat alles wat bestaat materie in beweging is, een religieuze overtuiging in deze zin. Immers, deze stelling betreft iets wat 'ultiem' en 'absoluut' is, want in feite wordt beweerd dat het enige dat werkelijk bestaat fysisch materiaal is en dat wat niet-fysisch lijkt te zijn, in feite toch een verschijningsvorm van iets fysisch is; en ze kan deze bewering niet meer redelijk of theoretisch verantwoorden. Welnu, overtuigingen als deze functioneren als een 'grondmotief' in het denken van sommige wijsgeren: ze motiveren hun denken en houden het binnen bepaalde sporen.

Dooyeweerd ontwaart in de westerse filosofie verschillende grondmotieven.¹⁰ Sommige daarvan zijn dusdanig dat wie in de greep ervan is, gedrongen wordt bepaalde aspecten te verabsoluteren. Maar er is verlossing voor het wijsgerig denken wanneer het wordt gemotiveerd door wat Dooyeweerd het 'christelijk grondmotief' noemt en dat hij aanduidt met de woorden 'schepping, zondeval en verlossing door Christus Jezus in de gemeenschap van de Heilige Geest'. Wat houdt dit echter precies in? Waardoor wordt iemand nu gedreven die door het christelijk grondmotief wordt gedreven? Hij wordt gedreven door bepaalde diepe overtuigingen. Op de eerste plaats door de overtuiging dat de wereld, wijzelf inclusief, *schepping* zijn, dat wil zeggen door God tot aanzijn zijn geroepen: 'God is de absolute en volledige Oorsprong aller dingen' (VB 28). Deze overtuiging houdt meer in dan dat iets dat er eerst niet was nu door God wordt gecreëerd. Zij houdt ook in dat de dingen die God heeft geschapen in bepaalde verbanden tot elkaar staan, in *wetmatige* verbanden. Zoals Dooyeweerd soms ook zegt: alle dingen zijn 'onderworpen aan Gods wet' waarbij het enkelvoud 'Gods wet' de aanduiding is van een enorme diversiteit aan wetten, een diversiteit die correspondeert met de diversiteit van modale aspecten. Zo zijn er fysische wetten, waarvan een heel aantal door fysici 'op formule' is gebracht, zoals de Wet van Boyle-Gay Lussac, de Wet van Ohm, de Wet van Archimedes, etc. Maar ook zijn er biotische wetten, bijvoorbeeld wetten die te maken hebben met voortplanting, en met de condities die vervuld moeten zijn wil er leven mogelijk zijn. Voorts zijn er psychologische wetten, logische wetten, linguïstische wetten, juridische wetten,

¹⁰ Voor een kritische bespreking van Dooyeweerds uiteenzettingen over religieuze grondmotieven zie men A.P. Bos, "Dooyeweerd en de wijsbegeerte van de oudheid" (in: H.G. Geertsema e.a. [red.], *Herman Dooyeweerd 1894-1977. Breedte en actualiteit van zijn filosofie*. Kampen: Kok, 1994, 197-227.)

esthetische wetten, morele wetten en nog meer. Al deze wetten geven aan de wereld en aan onze ervaring ervan een herkenbare orde en structuur. Dat doen ze omdat ze gelden voor alle dingen. Welnu, een filosoof die gedreven wordt door het christelijk grondmotief, wordt ertoe gedreven om de wereld om hem heen als schepping Gods te benaderen, hetgeen onder meer inhoudt dat hij zal speuren naar wetmatigheden en vaste patronen in schijnbare chaos maar ook dat hij geen enkel aspect van de schepping zal vergoddelijken, dat wil zeggen 'absolute status toekennen'.¹¹

Maar het grondmotief dringt hem tot meer. Het dringt hem ertoe te erkennen dat hij zelf, nee, alle mensen, nee de gehele geschapen werkelijkheid door de zonde van God is afgefallen. In Dooyeweerds eigen woorden:

De zondeval is de afval van God in het *hart*, ... in de *geestelijke wortel der mensheid*. Dit was de geestelijke dood als afval van de absolute *Levensbron*. Die zondeval was ... radicaal en sleepte juist daarom heel de tijdelijke wereld met zich, omdat deze alleen in de mens haar religieuze wortel-eenheid vindt. (VB 36)

Wat Dooyeweerd zegt komt in de kern hierop neer dat de gehele werkelijkheid in de zonde is gevallen, dat de mens de rest van de kosmos in zijn val heeft meegesleept. Er is geen stukje van de tijdelijke wereld dat niet met de val is meegesleurd. Maar dit moet niet misverstaan worden, want Dooyeweerd stelt met nadruk dat de scheppingsordeningen, d.w.z. het geheel van wetten die voor de werkelijkheid gelden, niet door de zonde gewijzigd zijn.¹² Alles wat aan de wetten is onderworpen is wel door de zonde aangetast, maar de wetten zelf zijn dat niet. Die hebben hun integriteit behouden.

Welnu, een filosoof die wordt gedreven door het christelijk grondmotief erkent en herkent de val in de zonde van de wereld, en erkent en herkent ook op welke wijze het wijsgerig denken in de greep van de zonde kan geraken. Hoe het wijsgerig denken volgens Dooyeweerd in die greep kan komen, bleek in de vorige sectie: door de verabsolutering van één van de modale aspecten.

Wie gegrepen is door het christelijk grondmotief, is tenslotte eveneens gegrepen door het inzicht dat er in Christus verlossing van de zonde is. Die verlossing raakt de mens in zijn hele bestaan, ook in zijn denken, ook in zijn theoretisch denken. In Dooyeweerds eigen woorden:

Het Goddelijk Woord ... is in Christus Jezus vleesgeworden. Het is in wortel en tijdelijke vertakkingen, in hart en leven, in ziel en lichaam van de menselijke natuur ingegaan en heeft juist daarom een *radicale verlossing* aangebracht: de wedergeboorte van de mens en in hem van heel de geschapen tijdelijke wereld, die in de mens haar *centrum* vindt. (VB 36)

De verlossing waar Dooyeweerd over spreekt, begint echter niet pas met de Incarnatie. Er is ook een 'algemene genade' die de doorwerking van de zonde

¹¹ Dooyeweerd heeft overigens altijd benadrukt dat in een ieder die zich door het christelijk grondmotief wil laten leiden een strijd gaande is tussen dat motief en andere motieven.

¹² 'Nóch de structuren van de onderscheiden aspecten der werkelijkheid [de modale wetten, RvW], nóch de structuren die de aard der concrete schepselen bepalen [de wetten voor individuele dingen, RvW], nóch de Goddelijke beginselen als richtsnoeren voor het menselijk handelen zijn door de zondeval gewijzigd.' (VB 58)

in de wereld stuit, ‘zodat nog overal lichtvonken van Gods macht, goedheid, waarheid, gerechtigheid en schoonheid kunnen schitteren ook in afgodisch gerichte culturen’ (VB 37). Zo-even wees ik er op dat volgens Dooyeweerd de zonde de scheppingsorde niet heeft aangetast; dit beschouwt hij als een uiting van Gods algemene genade. Voorts, zegt Dooyeweerd, is die genade zichtbaar in de individuele gaven en talenten die God aan mensen geeft: ‘grote staatslieden, denkers, kunstenaars, technici enz. enz. kunnen de mensheid tot betrekkelijke zegen zijn ... ofschoon zij in de gehele *richting* van hun leven door de geest van de afval beheerst worden.’ (VB 37). Welnu, een filosoof die gedreven wordt door het christelijk grondmotief, ziet de wereld ook aan in het licht van de bijzondere en algemene genade.

Stel nu eens dat iemand in de greep is geraakt van het christelijk grondmotief, in welke banen wordt het denken van zo iemand dan gevoerd? Dit is wat Dooyeweerd zegt:

‘[wanneer het christelijk grondmotief] volledig beslag op ons krijgt, bevrijdt het ook onze visie op de werkelijkheid van de valse vooroordelen. ... Het scheppingsmotief drijft ons denken er steeds weer toe uit, de *innerlijke eigenaard* en de juiste *onderlinge verhouding* en *samenhang* aller aspecten van de door God geschapen werkelijkheid in het oog te vatten. Zodra dit motief volledig in uw bewustzijn gaat doorwerken, zult gij Gods schepping steeds *rijker* gaan zien in de grote *pluriformiteit en veel-kleurigheid* harer tijdelijke aspecten. En omdat wij door Gods Woordopenbaring de Ware Oorsprong en de ware religieuze wortel-eenheid van al deze aspecten hebben leren kennen, zullen wij niet langer beproeven één hunner te verabsoluteren en alle andere tot dit éne te herleiden maar wij zullen ze elk in zijn *ware innerlijke aard* en in zijn *eigen-wettelijkheid* erkennen.’ (VB 41)

Wie in zijn denken gedreven wordt door het christelijk grondmotief zal, zegt Dooyeweerd hier, verschillende dingen bij zich opmerken. Hij zal (1) niet langer één van de aspecten verabsoluteren en tot oorsprong van al de overige maken, want ook in het denken wordt nu erkend dat slechts God de oorsprong is van alle dingen. Voorts (2) zal hij de onherleidbare diversiteit van aspecten gaan erkennen, want, zegt Dooyeweerd, “het scheppingsmotief der christelijke religie bindt een onverzoenlijke strijd aan tegen de afgodische tendens van het menselijk hart ... naar een uitwissing en nivellering van de eigeengeaardheid, die God in elk van de vele aspecten der werkelijkheid heeft ingeschapen” (VB 41).

Bij wijze van samenvatting: verlossing van het denken uit de kluisters van de zonde geschiedt door zich te laten leiden door het christelijk grondmotief. Wie in zijn denken wordt aangedreven door dat motief, herkent en erkent de schepselmatige diversiteit en hoedt zich voor verabsoluteringen. De verlossing van het denken uit de zonde vindt plaats door de ogen van het denken te openen voor de schepselmatige diversiteit.

Hiermee zou ik de bespreking van het thema ‘de verlossing van het denken’ kunnen afronden. Maar betreffende het christelijk grondmotief wil ik nog één constatering doen. Namelijk deze, dat Dooyeweerd nergens uitlegt waarom iemand dat motief eigenlijk zou willen of moeten aanvaarden, of waarom iemand zou moeten of willen toegeven aan de claim die dat motief op zijn

denken maakt. Zo beweert hij bijvoorbeeld nergens dat het rationeel is om dat motief een greep op leven en denken te geven en irrationeel om dat niet te doen. Evenmin probeert hij het christelijk grondmotief tegen aanvallen te verdedigen, of anderen ervoor te winnen. Wat hij zegt is dat de aanvaarding van dat motief in feite een religieuze bekering is: ‘Het ... grondmotief der christelijke religie ... *werkt* door Gods Geest als een *drijfkracht* in de *religieuze wortel* van het tijdelijk leven. Het brengt, zodra het *volledig* beslag op u krijgt, noodzakelijk een radicale omwenteling in uw *levenshouding* en mede in uw gehele *visie op het tijdelijk leven*.’ (VB 39) Ik heb wat Dooyeweerd hier bedoelt wel eens zo horen uitleggen: aanvaarding van het christelijk grondmotief is geen zaak van argumentatie, zomin als een Kuhniaanse paradigmawisseling dat is. Zoals men op een bepaald moment merkt dat men in de greep is van een paradigma, zo merkt men op een bepaald moment dat men, door de werking van Gods Geest, in de greep is van het christelijk grondmotief.

Bij het bovenstaande zou men de volgende bedenking kunnen hebben: ‘Is het niet vreemd, wereldvreemd, te zeggen dat iemand in de greep is van zoiets als een grondmotief? Bestaan er wel zulke motieven? Of beter, als ze bestaan, is dat dan geen stom vooroordeel van slechte filosofie?’ Mijn respons is: nee, dit is niet wereldvreemd. Als men het werk van enkele waarlijk grote filosofen bestudeert, wier filosofie bepaald niet kan worden afgedaan als ‘slechte filosofie’, zoals Nietzsche, of Kant, of Hume, of Descartes, of Thomas, of Anselmus, dan merkt men spoedig of na grondige kennisname, dat deze denkers in de greep zijn van diepe motieven en grote schemas.¹³

3. *Dooyeweerds beoordeling van niet-christelijk denken*

Het bovenstaande roept de vraag op hoe Dooyeweerd oordeelt over denken dat niet onder de aandrift staat van het christelijk grondmotief. Levert al dat denken onwaarheid op? Op sommige plaatsen in zijn werk zegt Dooyeweerd dingen die dit inderdaad suggereren. Hier zijn enkele citaten:

- (a) Er bestaat geen zich zelf genoegzame partiële waarheid. Wij *kunnen* de kosmos niet in waarheid kennen buiten de ware kennis omtrent God (WdWII, 492).
- (b) In de kennis omtrent God uit Zijn openbaring ... is ... de grondslag van alle waarachtige kennis gegeven (WdWII, 494) .
- (c) De primaire leugen, die de menselijke ervaringshorizon heeft verduisterd, is de opstandige gedachte, dat de mens de (...) kennis van God ... zou kunnen ontberen voor het vinden der waarheid (WdWII, 495).
- (d) Christus, als de volheid der openbaring Gods, is inderdaad de waarheid. *Het staan in de Waarheid*, als het deelhebben aan de zin-volheid van de kosmos in Christus, is de volstreekte voorwaarde voor het inzicht in de volle horizon onzer ervaring (WdWII, 496).

¹³ Ik kan hier opnieuw verwijzen naar de sociobiologie. Zie Daniel Dennett, *Darwin's Dangerous Idea* (London: Penguin, 1995).

Deze citaten suggereren dat volgens Dooyeweerd zonder ware kennis omtrent God, niemand de kosmos kan kennen, dat kennis omtrent God de grondslag is van alle kennis, dat het staan in Christus een noodzakelijke voorwaarde is voor kennis. Daarmee suggereren ze eveneens dat een niet-christen geen kennis van de wereld kan hebben.

Als dit Dooyeweerds visie zou zijn, zou men hem allicht van wereldvreemdheid gaan verdenken. Weet Dooyeweerd dan niet dat ook niet-christenen weten dat $2 \times 2 = 4$? Weet hij niet dat ook zij weten dat ijzer bij verhitting uitzet, en wat te doen bij een acute blindedarmonsteking en duizend dingen meer? Maar zo wereldvreemd is hij niet. Want hij zegt *expressis verbis*

(e) Ik loochen geenszins dat ook de niet-Christelijk ingestelde wetenschap relatief ware standen van zaken binnen de tijdshorizon heeft ontdekt (*WdWII*, 504).

Hier erkent Dooyeweerd dus dat ook zonder kennis van God in Christus waarheid kan worden ontdekt, en ik vat dat nu op als: kennis van de wereld kan worden verkregen.

Aldus is Dooyeweerd gevrijwaard van het verwijt van wereldvreemdheid. Maar, zo kan men zich afvragen, is de prijs hiervan niet dat men moet zeggen dat Dooyeweerd zichzelf tegenspreekt? Want de eerste citaten geven toch aan dat hij van mening is dat zonder Godskennis kennis van de wereld onmogelijk is? Wanneer we echter nader toezien, zullen we ontdekken dat ook het verwijt van inconsistentie niet correct is. De sleutel is hier Dooyeweerds gebruik van kwalificerende uitdrukkingen. Kennis hebben omtrent God is een noodzakelijke voorwaarde voor het 'in waarheid kennen' (citaat a), voor 'waarachtige kennis' (b), voor 'inzicht in de volle horizon van de ervaring' (d). Maar die kennis is niet nodig voor het kennen van 'relatief ware standen van zaken' (e), of, zoals hij ook zegt, niet voor het leren kennen van 'relatieve waarheden'. Ik kan het ook zo zeggen: kennis omtrent God is niet vereist voor de kennis van 'relatieve waarheden' maar wel voor de kennis van 'volle waarheid'. ('Echte kennis' is dan kennis van volle waarheid en 'zogenaamde kennis', om die uitdrukking nu maar te gebruiken, is kennis van relatieve waarheden.)

Maar waar komt dit onderscheid tussen 'relatieve' en 'volle' waarheid, en de kennis daarvan, nu precies op neer? Om deze vraag te kunnen beantwoorden is de interpretatie van het volgende citaat van cruciale betekenis:

Aan één ding mag een wezenlijk Christelijke wijsbegeerte geen ogenblik twijfelen: nl. dat alle relatieve waarheden binnen de tijdshorizon slechts *waar* zijn *in de volheid der Waarheid*, welke door God in Christus is geopenbaard. Iedere verzelfstandiging, d.i. verabsolutering, van het relatieve verkeert de waarheid in leugen (*WdWII*, 505).

De kernkwestie in dit citaat kan ik als volgt formuleren: wat betekent het voor een 'relatieve waarheid' om waar te zijn in de volheid der Waarheid? De enige betekenis die ik hieraan kan geven is dat elke 'relatieve waarheid' *zijn bestaan dankt* aan de volheid der Waarheid, waarbij de volheid der Waarheid Christus is. En elke 'relatieve waarheid' *dankt zijn bestaan* aan Christus omdat God 'in Christus' alle dingen geschapen heeft. Anders gezegd: 'relatieve waarheden'

zijn *relatief* omdat ze geschapen zijn (d.w.z. voor hun bestaan afhankelijk zijn van God) en het zijn *waarheden* omdat ze ‘in Christus’, die de Waarheid is, geschapen zijn.

Aldus uitgelegd, bevat dit citaat dus een *ontologische* these. Maar we waren bezig met de *kentheoretische* vraag of iemand zonder kennis omtrent God kennis van de wereld kan hebben. Hoe is de ontologische these relevant voor het onderscheid tussen kennis van “relatieve” en van “volle” waarheid en daarmee voor de kentheoretische vraag? Hier is één manier om de stukjes bijeen te brengen. Laten we ervan uitgaan dat het een goddelijk gebod is dat men zijn naaste niet moet bedriegen. Stel nu eens dat iemand zonder kennis omtrent God, laten we die persoon S noemen, ervan overtuigd is dat men zijn naaste niet moet bedriegen. We kunnen dan zeggen dat S een goddelijk gebod kent, het gebod namelijk dat men zijn naaste niet moet bedriegen. S kent dus een goddelijk gebod. Maar hij *weet* niet dat wat hij kent een goddelijk gebod is. Dus: S kent een goddelijk gebod zonder te weten dat wat hij kent een goddelijk gebod is. Dat is even weinig mysterieus als dat we kunnen zeggen dat tien mannen Jozef zien, zonder dat ze weten dat wie ze zien Jozef is. Met betrekking tot S kunnen we daarom ook zeggen: S kent een bepaalde waarheid (namelijk dat men zijn naaste niet moet bedriegen) maar hij kent een heel belangrijke waarheid óver die waarheid niet (namelijk dat die waarheid een goddelijk gebod is). Het dient het gemak wanneer we de laatste waarheid (de waarheid die S niet kent) ten opzichte van de eerste waarheid (die S wel kent) een ‘hogere orde waarheid’ te noemen. En men kan denken dat er een hele hiërarchie van waarheden is: op het laagste niveau bevinden zich huis-tuin-en-keuken waarheden, iets hoger liggen de waarheden óver de huis-tuin-en-keuken waarheden, en nog een niveau hoger liggen de waarheden over de waarheden over de huis-tuin-en-keuken waarheden; en in beginsel kan deze reeks nog veel langer gemaakt worden. Welnu, naar analogie hiervan kunnen we Dooyeweerd als volgt interpreteren: ‘volle waarheid’ dat is de waarheid van het hoogste niveau, het is de waarheid dat alles door God geschapen is. ‘Relatieve waarheden’ zijn waarheden van lagere niveaus. Nu is het mogelijk dat men een waarheid van een lager niveau kent zonder dat men een (hogere orde) waarheid óver die waarheid kent. In zo’n geval bevindt men zich in dezelfde situatie als S. Dit is de situatie waarin degene die geen waarheden omtrent God kent zich bevindt. Zo iemand kent niet de volle waarheid maar wel relatieve waarheden.

Nu is Dooyeweerd blijkens het citaat van oordeel dat wie geen waarheden omtrent God kent, het gevaar loopt de relatieve waarheid te verabsoluteren. En wie dat doet ‘verkeert de waarheid in leugen’. Het voorbeeld waaraan Dooyeweerd dit adstrueert is het oordeel $2 \times 2 = 4$. Hij zegt dat dit oordeel onwaar wordt “wanneer de daarin uitgedrukte wetmatige stand van zaken wordt losgemaakt van de tijdelijke wereldorde en van Gods Schepperssoevereiniteit; onwaar wanneer het wordt verabsolueerd tot een ‘Wahrheit an sich’” (WdW II, 505). Het ‘losmaken van Gods scheppersoevereiniteit’ waarvan in dit citaat sprake is, moet naar mijn mening worden opgevat als ‘in gedachten losmaken van Gods scheppersoevereiniteit’, immers als iets werkelijk vastzit aan God, kan

het door geen mens daarvan *werkelijk* losgemaakt worden; dat kan hooguit *in gedachten*. Stel nu eens dat iemand een oordeel op een laag niveau velte, bijvoorbeeld dat $2 \times 2 = 4$. Dan kan hij vervolgens op een hoger niveau oordelen dat het 4 zijn van 2×2 een waarheid '*an sich*' is. Maar dit laatste oordeel is volgens Dooyeweerd onwaar, want het impliceert de onwaarheid dat het 4-zijn van 2×2 niet afhankelijk is van Gods scheppersoevereiniteit. (En als een these een onwaarheid impliceert is hij onwaar; als een these impliceert dat koeien eieren leggen, is die these onwaar). Dit is naar mijn mening een zinnige uitleg van Dooyeweerds woorden. Hij heeft het grote voordeel dat zo voorkomen wordt dat aan Dooyeweerd de absurde stelling wordt toegedicht (die door zijn woorden inderdaad worden gesuggereerd) dat een bepaalde waarheid, zoals $2 \times 2 = 4$, onwaar wordt wanneer men óver deze waarheid een onware gedachte heeft (zoals bijv. dat $2 \times 2 = 4$ een '*Wahrheit an sich*' is). Want absurd is de stelling dat een waarheid onwaar kan worden door op een verkeerde manier over haar (die waarheid) te denken.

Het bovenstaande samenvattend: volgens Dooyeweerd zijn er 'relatieve waarheden', waarheden van een lager niveau, die ook gekend kunnen worden door wie geen waarheden omtrent God kent. Maar wie de geopenbaarde waarheden omtrent God wel kent, weet dat alle relatieve waarheden slechts waar zijn 'in Christus'. Zo iemand kent hogere orde waarheden omtrent zulke lagere orde waarheden als dat $2 \times 2 = 4$ en dat men zijn naaste niet moet bedriegen. Eén van de effecten van de zonde is het dat de hogere orde waarheden verdrongen zijn door hogere orde *on*waarheden, zoals bijv. dat $2 \times 2 = 4$ een '*Wahrheit an sich*' is, of dat alles wat bestaat fysisch van aard is, of welke -ismen er verder ook maar zijn.